

Spinoza en daarna

Aantekeningen van Jacques van Workum

naar aanleiding van het boek *God & Natuur* van Wim Lintsen.

In zijn inleiding geeft Lintsen aan dat het hem niet in de eerste plaats te doen is om kennis en inzicht in wat wetenschap is en doet, en wat religie is en doet. Wanneer men zich begeeft in het grensgebied tussen wetenschap en religie komt er een persoonlijk element bij kijken. Waar de een wel wordt geraakt, daar zal de ander weinig of niets voelen.

In zijn boek schetst hij de ontwikkeling van het godsbegrip en het natuurbegrip vanaf de zeventiende eeuw. In het tweede deel van het boek behandelt Lintsen elf dialogen van wetenschappers en filosofen met de religie. Uit deze dialogen blijkt dat wetenschap heel goed kan fungeren als inspiratiebron voor religieuze of spirituele ervaringen. Het gaat in elke dialoog om de wijze waarop een denker of wetenschapper zijn ideeën over God en Natuur tegen elkaar uitspeelt en aldus tot een spannende balans komt tussen deze ideeën. Hierbij gaat het om een innerlijke, persoonlijke dialoog.

Lintsen nodigt de lezer uit te komen tot een persoonlijke, innerlijke dialoog tussen wetenschap en religie, God en Natuur, en een spannende balans te zoeken tussen die twee. Hier ga ik graag op in. Deze aantekeningen vormen geen samenvatting van het boek, maar zijn een persoonlijke reactie op wat ik lees.

Hoofdstuk 1. Wetenschap en religie – vijanden, vrienden of partners?

Een rechtstreeks gesprek tussen natuurwetenschap en religie kan niet plaats vinden, zegt Lintsen. Daarvoor is de afstand tussen beide erg groot, er zijn nauwelijks raakvlakken. Ik denk hierbij aan zoiets als een gesprek tussen wetenschap en poëzie.

De begrippen oude en nieuwe religie vind ik een boeiend onderscheid. De oude religie, georganiseerd in instituten, regels, leerstellingen en rituelen spreekt de mensen in Nederland steeds minder aan. De nieuwe religie manifesteert zich in tal van informeel georganiseerde kringen. Er is New Age, belangstelling voor het boeddhisme, en een religieus humanisme. Maar ook binnen de oude religie ontstaan nieuwe eigentijdse vormen van geloofsbeleving, gekoppeld aan de oecumene.

In de zeventiende eeuw geloofden West Europese wetenschappers, o.a. Newton, dat ze in hun werk de gedachten van God konden lezen. Ik denk hierbij aan het boek van Luuc Kooijmans *Gevaarlijke kennis. Inzicht en angst in de dagen van Jan Swammerdam*. Mensen onderzochten de wereld en ook het menselijk lichaam, maar tegelijk werden ze onzeker omdat hun bevindingen niet klopten met de bijbel. Swammerdam en Niels Stensen maakten zich grote zorgen over hun zielenheil en zochten hun toevlucht resp. in een piëtistische sekte en in de katholieke kerk. Stensen is bisschop van Bologna geworden en in 1988 werd hij door de paus zalig verklaard.

De mysterieuze en verbijsterende begrijpelijkheid van het heelal kan een diep gevoel van religieus ontzag oproepen, aldus Lintsen, en – zoals Einstein vol hield - is dat de belangrijkste inspiratiebron van wetenschap. Hierbij denk ik aan Martin Bubers boek *Ik en Jij*: je door de wereld aan laten spreken als een Jij. Einstein en Buber zijn tijdgenoten. Kenden ze elkaars opvattingen over religie? Het zou wel eens kunnen.

Hoofdstuk 2. Het eigenlijke uitgangspunt van de dialoog.

Lintsen geeft enkele omschrijvingen van religie.

- Religie is gericht op het bovennatuurlijke en het wezenlijke. Met beide begrippen kan ik niet veel. Ik denk dat er boven de natuur niet nog iets anders bestaat. En wat is essentieel of wezenlijk? Letterlijk betekent wezenlijk: dat wat er is. Maar klaarblijkelijk bedoelt Lintsen niet “feitelijk”, want dat behoort tot het terrein van de wetenschap
- Religie omvat het domein van betekenis, zingeving en moraliteit. Dit vind ik een aangename definitie. Maar: een niet-religieuze humanist is ook met die zaken bezig. Moraliteit is niet het privilege van de religie! Of je moet het begrip religie wel heel ruim opvatten.
- Religie wekt diepere gevoelens van verwondering, ontzag en dankbaarheid. Ook hier weer mijn opmerking: ook humanisten en atheïsten kennen deze gevoelens.

Er komt een vraag bij me op: Wat bedoelt Lintsen met religie?

Wat ik prettig vind aan het boek van Lintsen is dat hij ruimte laat aan ieder om zijn eigen godsbegrip in te vullen. Ik voor mij ken helemaal geen “godsbegrip” meer. Van God als een persoonlijk, bovennatuurlijk, transcendent wezen en van de godsdienst heb ik afscheid genomen.

Wat me aanspreekt is de gedachte om wetenschap serieus te nemen als inspiratiebron voor verbondenheid met een groter geheel, - de mensheid, het leven, het heelal. Dat is wat voor mij religie betekent, letterlijk uit het Latijn vertaald: verbondenheid. Lintsen geeft aan dat we eerst moeten voelen wat de natuur voor ons betekent en pas dan kunnen we komen tot normen en waarden die gebaseerd zijn op onze kennis van wat natuurlijk en onnatuurlijk is. Ik vind dit een gevaarlijke opvatting omdat dwingende normen aan die kennis kunnen worden ontleend. De kerken beroepen zich ook op wat natuurlijk (en dus de wil van God) is en veroordelen daarmee bijvoorbeeld voorbehoedmiddelen, homoseksualiteit en euthanasie als immoreel. Zij gaan uit van het essentiële, hoe de dingen *objectief* zijn.

Ik kan me vinden in de gedachte van Lintsen dat de nieuwe religie uitgaat van *subjectieve* belevingen. Ik beleef mijn homoseksualiteit als goed voor mij en in overeenstemming met mijn natuur. Waar het over waarden en normen gaat kun je dus niet zeggen wat natuurlijk of onnatuurlijk *is*, maar wat ik als natuurlijk of onnatuurlijk *ervaar*. Een bevrijdende gedachte.

Al lezend word ik mij meer bewust van mijn eigen standpunt t.a.v. religie

Hoofdstuk 3. De natuur kent vele verhalen.

Opvatting over de natuur in het middeleeuwse christendom: De natuur die de mens omgeeft verwijst door natuurrampen, oorlogen, hongersnood, ziekten enz. voortdurend naar een voormalig paradijs dat de mens *vanwege zijn zonde* verloren heeft. De dood is een straf van God. De mens is een schuldig wezen. Wat een afschuwelijke opvatting! Zelfs de president van Brazilië bracht enkele weken geleden de watersnood nog in verband met God.

Door wat Lintsen schrijft over Descartes realiseer ik me nu pas wat voor een revolutie hij in het denken teweeg heeft gebracht: de fysische wereld is net zo ingericht als de abstracte wereld van de wiskundige grootheden. Iets wat wij nu vanzelfsprekend vinden. Descartes valt ook Aristoteles af en zegt dat doelloorzaken niet meer aan de orde zijn. De natuur heeft geen doel. Er zijn alleen werkoorzaken. Ook nog zo'n revolutie in het denken.

Ik had eigenlijk alleen een vooroordeel over Descartes, namelijk zijn opvatting over dieren. Trap je een hond op zijn staart en hij gilt, dat is hetzelfde als een fluitend geluid van de lucht die uit een ballon ontsnapt. Dieren zijn alleen maar machines, zoals een

uurwerk dat is. Het menselijk lichaam is ook een machine, maar daarbovenop heeft hij als enig levend wezen een geest. Ik realiseer me nu dat zijn opvatting over het menselijk lichaam als een mechaniek geleid heeft tot heel belangrijke medische ontdekkingen. Descartes geeft het startpunt voor de moderne wetenschap. Dat hij het was had ik me eigenlijk niet gerealiseerd.

Wat Lintsen schrijft over de 20^e eeuwse wetenschap vind ik boeiend: de hedendaagse ontdekkingen over de natuur zijn exotisch, d.w.z. voor ons onvoorstelbaar geworden. Maar, voeg ik er aan toe, het ging ook het voorstellingsvermogen van de 16^e eeuw te boven dat de aarde om de zon draait en niet de zon om de aarde, zoals iedereen toch duidelijk kan zien. Even boeiend vind ik de opvatting dat de Natuur autonoom is. Ik ben niet onderworpen aan een God die willekeurig alles bepaalt. In de zin van Spinoza: Ik voel me vrij omdat ik door de natuur bepaald word.

Hoofdstuk 4. Hoe kom ik tot een innerlijke dialoog?

Lintsen spreekt van emotionele waarden als respect voor de natuur en het leven, geloof in een universele verbondenheid van alle dingen, gewetensvorming en verantwoordelijkheid, gevoel voor geluk, verdraagzaamheid enz. Aan deze emotionele waarden liggen religieuze wortels ten grondslag., *maar*, aldus Lintsen, het zijn ook waarden die zo universeel zijn dat ze door iedereen - religieus of niet-religieus - worden aanvaard. Lintsen zegt hier “*maar*”. Ziet hij dan een tegenstelling tussen religieuze en universele waarden? Opnieuw de vraag: Wat bedoelt hij met religieus? In dit boek spreekt hij over religie en niet over godsdienst. Toch lijkt hij vaak godsdienst te bedoelen, in de zin van de christelijke godsdienst.

Wanneer je spreekt over religieuze en universele waarden is mijn opvatting dat in religieuze mythen, leerstellingen en rituelen algemeen menselijke waarden verpakt blijken te zijn. Daarom ben ik het eens met Lintsen waar hij zegt: Het godsbegrip is een kostbaar begrip in onze cultuur en we kunnen er ons voordeel mee doen. Maar de gedachte dat God wel eens zeer nauw verbonden zou kunnen zijn met de Natuur komt weinig voor, aldus Lintsen. Ik krijg de indruk dat hij hier uitgaat van een protestantse theologie. Op de katholieke lagere en middelbare school heb ik in de jaren vijftig en zestig geleerd dat God overal in de wereld aanwezig is en alles inwendig in stand houdt, of te wel hij is behalve transcendent ook immanent.

Soms raak ik in verwarring als Lintsen spreekt over de macht van God en de macht van de natuur. Ik krijg de indruk dat hij hiermee toch metafysische grootheden aanduidt: het wezen van de Natuur en het wezen van God. Over de Natuur kunnen we iets zeggen, maar niet over het wezen van God. We kunnen alleen spreken over onze opvattingen over God.

Even later kan ik het dan wel weer met hem eens zijn waar hij zegt dat alle gedachten rondom God op te vatten zijn als uitdrukkingen van een diep gevoelde waarheid die persoonlijk en subjectief blijft. Iedere vorm van Gods- of Natuur*beleving* is even geldig. Hier komt hij ook tot een omschrijving van *wat religie is: de ervaring van het mysterie van de Natuur*. Dat spreekt me dan helemaal aan.

Ik denk hier ook aan mystieke ervaringen die op heel verschillende manieren onder woorden gebracht kunnen worden, bijvoorbeeld in christelijke termen, islamitische, boeddhistische, en ook in termen van natuurervaringen. Waarschijnlijk gaat het om dezelfde soort ervaringen.

Hoofdstuk 5. Vier vroege denkers rondom God en Natuur.

1. Spinoza.

De afgelopen twee jaar heb ik me al aardig in Spinoza verdiept. Interessant vind ik de opmerking van Lintsen dat de filosofie van Spinoza sinds het verschijnen van zijn boeken (van 1670 tot nu toe) voor velerlei uitleg vatbaar blijkt. Ik besef dat ook ik kies voor wat me aanspreekt in Spinoza's werk.

Wat ik dank zij de tekst van Lintsen nu beter begrijp is de samenhang van het werk van Spinoza met dat van Descartes. Tot nu toe was mijn beeld vooral dat Descartes een sterke scheiding aanbracht tussen lichaam en geest, en dat Spinoza beide ziet als een eenheid.

Ook nog enkele volgende aspecten vielen me op in het boek van Lintsen.

Spinoza geeft een abstracte, filosofische definitie van God. Nieuw is voor mij de opvatting dat Spinoza hier in zekere zin in de lijn staat van de Joodse traditie: God is in geen enkel beeld te vangen. Vandaar die abstracte formuleringen. Het beeld van God als vader past niet in de filosofie van Spinoza.

Ons concrete bestaan wordt *extern* veroorzaakt door het concrete bestaan van andere dingen. Maar ons eigenlijk bestaan wordt *intern* veroorzaakt door de immanente oorzaak van alles: "*God met andere woorden de Natuur*". Dit onderscheid tussen extern en intern kende ik nog niet op deze manier. Ons concrete bestaan is tijdelijk van aard, terwijl ons eigenlijke bestaan op eeuwige wijze is ingeschreven in de noodzakelijke orde van de Natuur, m.a.w. in God. Wij zijn een noodzakelijke bestaanswijze van een oneindige bestaansgrond. Hierbij denk ik aan wat staat op het graf van mijn vader: "Al wat leeft keert terug tot God". Die tekst ontroert mij nog steeds. En ook de tekst van Augustinus: "Ons hart is onrustig tot het rust in U, mijn God". Wij komen voort uit God (de Natuur), bestaan in God (de Natuur) en gaan terug naar God (de Natuur). Paulus zegt ergens in het Nieuwe Testament: We bestaan uit hem, in hem en door hem. Sinds ik in de lijn van Spinoza het woord God heb veranderd in Natuur kan ik de christelijke uitdrukkingen waarderen als een mythe die me aanspreekt. Dus niet letterlijk. Dank zij het boek van Lintsen word ik mij daar nog meer van bewust.

De Natuur is bij Spinoza goddelijk. God als symbool voor alles wat de Natuur aan talent in zich heeft. Ik vat dit als volgt op: het *woord* God staat symbool voor de *feitelijke* Natuur. God is voor mij geen feit, maar een idee.

De God van Spinoza komt niet tot leven via het geloof of het gevoel, zegt Lintsen, maar via de Rede. Via de Rede kunnen we God kennen. Dan *ervaren* we de verhouding tot God en de Natuur als een verhouding van intense, logische verstrengeling. Het woord verstrengeling dat Lintsen hier gebruikt heeft voor mij een benauwende gevoelswaarde. Ik spreek liever van verbinding. En dan kom ik weer bij de oorspronkelijke betekenis van religie. Was Spinoza alleen maar een rationalist? Hij heeft zijn God denk ik ook *ervaren* (ervaring heeft voor mij een gevoelswaarde), de God waarnaar hij op zoek was om blij en evenwichtig te worden. Jan Knol geeft een van zijn boeken over Spinoza de ondertitel "Aan tafel bij Spinoza, de filosoof van de blijdschap". Spinoza leefde sober volgens zijn eigen ethica. Misschien was hij wel een mysticus. Mogelijk heeft hij het niet onder woorden gebracht omdat zijn benadering rationeel en in de lijn van Descartes "wiskundig" was.

2. Newton.

Door Newtons inzichten en formuleringen kon de wetenschap pas echt van start gaan. De belangrijkste verandering die hij aanbracht was een beschrijving van de *Principes van de Natuur* met behulp van wiskundige technieken en afleidingen.

Evenals Spinoza presenteerde Newton zijn denken in geometrische, wiskundige vorm. Kijkt men echter naar de inhoud dan vallen de verschillen meteen op. Spinoza werkte op basis van *metafysische* ideeën, zoals substantie, causa sui, modi enz. Newton werkte met begrippen die een puur *fysische* betekenis hebben, zoals materie, beweging, kracht, massa, gewicht enz. Deze begrippen zijn bruikbaar voor wiskundige bewerkingen en empirische toetsing. Hij bood een nieuw wereldbeeld dat in wiskundige en empirische verklaringskracht vele malen sterker was dan welk wereldbeeld ook. Met zijn begrip zwaartekracht kon hij onbegrijpelijke verschijnselen als eb en vloed, de baan van de planeten, het verschijnen van kometen enz. verklaren.

Het begrip zwaartekracht kreeg bij Newton ook een religieuze betekenis. Naast zijn wiskundige en empirische interesse werd hij ook gedreven door een spirituele zoektocht. Zijn verklaring van de Natuur wilde hij verbinden met een goddelijke aanwezigheid. In tegenstelling tot Spinoza zag hij God als een persoon. God als de intelligente ontwerper van het heelal én als volstreekte soeverein in het heelal. God kan ingrijpen in de Natuur. In de gedachtegang van Spinoza is dat onmogelijk. De Natuur met andere woorden God gaat te werk volgens strikte natuurwetten. Newtons idee van God als intelligente ontwerper leidde tot de *fysico-theologie*: in de wereld Gods intelligentie aanwezig zien. Getallen waren voor Newton bijna heilige tekens. Ze toonden Gods handwerk in zijn verbluffende perfectie.

Spinoza en Newton vormen twee extremen in het denken over God en Natuur. Een balans tussen God en Natuur als twee aparte machten vonden zij niet. Bij Spinoza sloeg de balans door naar de Natuur, bij Newton naar God.

Vooralsnog geef ik de voorkeur aan Spinoza. Het gebruik van puur fysische begrippen door Newton in plaats van metafysische spreekt mij wel aan.

3. Kant.

Oorspronkelijk heb ik niet zoveel met Kant. Zijn stelling dat de dingen op zichzelf voor ons onkenbaar zijn begreep ik niet goed. Lintsen geeft aan dat volgens Kant tijd en ruimte twee voorafgaande abstracte (apriori) begrippen zijn. Zij fungeren als aanschouwingsvormen die al in onze geest aanwezig zijn nog voordat we iets kunnen waarnemen. Ze zijn de bril waardoor we kijken. Daarom zijn de dingen op zichzelf onkenbaar.

Hiermee haalt Kant de manier van denken van Spinoza onderuit. We zien hier een radicale wending in het denken. Spinoza dacht dat zijn filosofie een directe weergave was van de natuur. Maar ons geestesapparaat met zijn apriori begrippen als ruimte, tijd, en ook kwaliteit, kwantiteit enz. beïnvloedt en ordent onze waarneming van de dingen, aldus Kant.

Lintsen geeft aan dat bij Kant de filosofie een vernieuwing onderging die doorwerkt tot de dag van vandaag. Hij was filosoof én wetenschapper. In 1755 publiceerde hij over de Natuur zijn *Algemene natuurgeschiedenis en theorie van de hemel*, o.a. over het ontstaan van het heelal. Wat betreft God laat hij zien dat het bestaan van God voor de wetenschap van geen enkel belang is. Hij weerlegde alle godsbewijzen. Nu begrijp ik ook waarom in mijn katholieke opleiding weinig aandacht aan Kant werd besteed!

Kant leefde in de tijd van de Verlichting. Verlichting is het uittreden van de mens uit onmondigheid, aldus Kant. Dank zij de Rede kan de mens zelf nadenken en zijn leven

bepalen zonder de leiding van anderen. Door te gehoorzamen aan de wetten van de Natuur kan de mens zijn eigen toekomst beïnvloeden. Maar Kant werd ook verlicht door een religieus, moreel en politiek vuur. Hij was een piëtist, een geloofsrichting gebaseerd op het gevoel. En hij leefde in de tweede helft van de achttiende eeuw, de tijd van de Romantiek, waarin het gevoel op de voorgrond kwam.

Volgens Kant leveren de traditionele theologie en metafysica geen adequate kennis op. Ze kunnen geen claim meer laten gelden op waarheid. Een uitspraak als “God bestaat” is interessant, maar is geen ware uitspraak meer. Kennis betekent slechts iets binnen het domein van de wetenschap. Kant wil theologie en metafysica niet afschaffen, maar wijst ze hun eigen plaats in het geheel van de menselijke ervaringswereld. Metafysica gaat niet meer over de wereld om ons heen hoe die is, maar over de aard van de menselijke geest, hoe wij de wereld kennen: met onze apriori begrippen ordenen wij de dingen om ons heen (*volgens de zuivere Rede*). De theologie heeft volgens Kant geen kennisfunctie meer. Ze heeft tot taak inzichten te onderzoeken die richting kunnen geven aan ons handelen en aan onze hoop (*volgens de praktische Rede*).

Hoe zag Kant de relatie tussen God en Natuur? Kennis over God is onmogelijk, maar wel hebben we de idee van God nodig om in ons praktisch handelen het hoogste goed in ons te realiseren, en dat hoogste goed is voor ons de menselijke persoon met zijn vrijheid en onsterfelijke ziel. Voor Kant wordt God pas realiteit in ons gevoel, ons geloof, onze hoop. Hij veranderde de *fysico-theologie* in een *emotie-theologie*: we kunnen slechts reageren op de ontzagwekkende verschijning van de Natuur met een diep religieuze verwondering waarin God als vanzelfsprekend ons gemoed vervult. Een *subjectieve ervaring* dus.

Wat betreft de balans tussen God en Natuur: *de zuivere Rede* - en daarmee de Natuur en de wetenschap - is van groot gewicht. Maar uiteindelijk is voor Kant *de praktische Rede* van groter gewicht: hij zag moraliteit en religie als de grondslag van het menselijk leven. Kant voelde aan dat God en de Natuur op een niet rationeel te duiden wijze met elkaar verbonden waren. God is geen object van kennis, maar een object van gevoel.

Door te lezen over Kant word ik me steeds weer bewust dat mijn godsbeeld meer subjectief is, naast het objectieve godsbeeld van Spinoza.

4. Einstein.

Einstein bewonderde Kant. Ook hij zag weinig in religieuze waarheden, maar des te meer in religieuze gevoelens. Bij beiden vind ik een bevestiging dat religie, zoals ik het opvat, te maken heeft met ervaring en gevoelens. Ik spreek zelf liever van ervaring dan van gevoel. Gevoel heeft voor mij meer de betekenis die Spinoza er aan geeft, voortdurend wisselende gevoelens onder invloed van buiten af. Ervaring zie ik als stabiel.

Wat Einstein bedoelt met “kosmische religiositeit” spreekt me zeer aan. Door uit te gaan van religieuze gevoelens als ontzag, verwondering, nietigheid, bewondering voor de wonderbaarlijke orde in de natuur en in ons denken, schept Einstein een volwaardig alternatief voor het christelijk geloof, aldus Lintsen. Daarmee wordt Spinoza’s God voor Einstein een voelbare tegenhanger van de God van de bijbel.

De God van Spinoza blijft filosofisch, hij bezorgt de wetenschapper een gemoedsrust van waaruit hij de wereld met kalme vreugde kan verkennen. De God van Einstein wekt daarenboven gevoelens op van ontzag en bewondering om geïnspireerd aan het werk te gaan. Einstein ervoer de Natuur als een bron van spirituele inspiratie. Ik denk hier weer aan Martin Buber *Ik en Jij*: je door de wereld aan laten spreken als een Jij.

Hoofdstuk 6. Vier moderne dialogen rondom God en de evolutie.

1. Sjoerd Bonting.

Bonting is biochemicus en Anglicaans priester. Hij zegt: niet schepping óf evolutie, maar schepping dóór evolutie. Ik heb altijd al gedacht: als je dan gelooft in God, dan kun je toch geloven dat hij de evolutie geschapen heeft. Probleem opgelost. Maar dan moet je wel het scheppingsverhaal niet meer letterlijk nemen.

Volgens Bonting is de verhouding tussen God en de wereld als die tussen geest en lichaam van de mens. Mijn inziens spelen hier de opvattingen van Descartes of Spinoza een rol. Descartes ziet een scherpe scheiding tussen ziel en lichaam, geest en materie, God en de wereld. Spinoza ziet een eenheid van lichaam en geest en ook van God en wereld. Ik las de boeken van de neuro-bioloog Antonio Damasio *De vergissing van Descartes* en *Het gelijk van Spinoza*, waarin hij beschrijft hoe ons bewustzijn opbloeit uit onze emoties en gevoelens. Gevoelens, die hun oorsprong hebben in het lichaam, zijn noodzakelijk voor rationeel gedrag. Mijn visie komt overeen met die van Spinoza. Wat Bonting vindt over de relatie tussen God en wereld en tussen lichaam en geest wordt mij niet helemaal duidelijk.

Over de vier niveaus van complexiteit die Bonting in de wereld en in de wetenschappen onderscheidt lijkt het alsof we hier de bedoelingen kunnen herkennen die God heeft met de evolutie van de schepping. Lintsen meent dat Bonting gelooft in een God die de wereld met een bepaald doel heeft geschapen. God laat zijn bedoeling met de schepping zien via de evolutie (het verleden) en via Christus (de toekomst). Aldus wordt de wetenschap ingelijfd in een religieus kader, zegt Lintsen.

Dit doet me denken aan Teilhard de Chardin, jezuïet en paleontoloog, die in 1960 *Het verschijnsel mens* publiceerde. Hij ziet een duidelijk doel in de schepping: de evolutie tendert naar de mensheid en de mensheid naar de eenwording met Christus op het eind van de tijden. Destijds vond ik die visie heel aantrekkelijk, vooral vanwege zijn warme optimisme. Nu past de visie van Spinoza en de wetenschappers meer bij mij: geen doelloosheid maar werkoorzaak. Volgens Spinoza is de wereld perfect zoals hij is en hoeft niet voltooid te worden. Volgens de nieuwe wetenschappelijke inzichten hebben de wereld en de evolutie geen doel en bedoeling, maar ze ontwikkelen zich wel in de richting van meer complexiteit. Wetenschappers zijn op zoek naar de wet die leidt tot de ontwikkeling naar meer complexiteit. Toch geeft de opvatting van een wereld zonder doel en zonder een persoonlijke God mij een wat kouder gevoel over mijn plaats in de Natuur en het heelal. Door wat ik mij herinner van Buber en lees bij Lintsen over Einstein, en hierna over Goodenough verdwijnt die kilte langzamerhand.

Lintsen vindt dat bij Bonting geen sprake is van een dialoog tussen twee gelijkwaardige partners. Bij een echte dialoog houden beide partners hun eigen domein. Nadat ik de kerk had verlaten sprak de visie van Teilhard de Chardin mij minder aan omdat een christendom dat zich eerst hevig heeft verzet tegen de wetenschap vervolgens die wetenschap "annexeert", of "doopt", om het met wat welwillendheid ten opzichte van de huidige katholieken te zeggen. Overigens nadert de kerk op sommige punten langzaam en heel voorzichtig de moderne tijd. Hierbij houdt zij wel vast aan het beginsel van Aristoteles dat de Natuur een door God gegeven doel heeft.

2. Willem Drees.

Drees is wetenschapper-filosoof-theoloog. De pretentie van theologen die precies weten wat God is en van ons wil, loopt volgens Drees gemakkelijk uit op onverdraagzaamheid en fanatisme. Hij hecht sterk aan “negatieve theologie”. Dat spreekt me aan. Vroeger heb ik wel eens gelezen dat we van God alleen kunnen zeggen wat hij niet is. Ten aanzien van het goddelijke, aldus Drees, zijn ontkenningen waar en bevestigingen ontoereikend. Dit is in de lijn van Dionysius de Areopagiet die leefde in het begin onze jaartelling. Ik denk hierbij ook aan Kant: kennis over God is onmogelijk, we kunnen hem alleen aanvoelen.

Theologie als wetenschap is volgens Drees niet mogelijk. Alleen godsdienstwetenschap is mogelijk: de bestudering van religie als menselijk verschijnsel. Ook dit is een bevestiging van wat ik al lang vind: de bijbel en de theologie geven nauwelijks weer hoe de wereld in elkaar zit en wat er gebeurd is, maar vooral *wat de mensen geloven of geloofden* dat gebeurd is en *wat ze geloven of geloofden* hoe de wereld in elkaar zit. Ik herinner me het boek van Robert Lane Fox *De Bijbel, waarheid en verdichting*. Spinoza had al een soortgelijke Bijbelkritiek.

Ook wat Lintsen schrijft over de verdere opvattingen van Drees spreekt me zeer aan. De mythe is een menselijk verhaal en de kracht er van schuilt niet in de letterlijkheid maar in de poëtische kracht. Waartoe roept zij op? Wat wil zij dat wij doen of laten? Wat ik al eerder schreef in deze samenvatting: in de mythen en in de bijbel zitten algemeen menselijke waarden verpakt.

Volgens Drees is God geen ingenieur en geen eerste oorzaak. Je kunt God het beste typeren als “dragende grond”. Dus helemaal in de lijn van Spinoza. Ik denk hierbij ook aan een lied van Mahalia Jackson: *He has the whole wide World in his hand*.

Voor mij is ook heel verhelderend wat Drees zegt over het principe van de evolutie. Dat is een doelgerichtheid van de individuele organismen. Hierbij denk ik weer aan Spinoza, wat hij er over zegt: ieder levend wezen wil zich in het leven handhaven, - en zich voortplanten, voeg ik er aan toe. En vervolgens het tweede deel van het principe van de evolutie: de organismen komen voort uit een niet doelgericht proces van mutatie, selectie en aanpassing aan de omgeving. Deze leer van de evolutie vind ik interessanter, boeiender, avontuurlijker en verbazingwekkender dan de wat saaie opvatting dat een persoonlijke God alles van tevoren bedacht heeft.

Lintsen zegt dat de opvatting van Drees eerder humanistisch dan religieus is. De mens en de kosmos staan bij Drees centraal. Hij is gefascineerd door de mens. De balans lijkt door te slaan naar de Natuur.

Opnieuw de vraag: wat bedoelt Lintsen met religieus? Ik zie religie als verbonden met al wat is. Of liever nog als werkwoord: mij verbinden met alles wat is. En ik zie dit actief zich verbinden, als zeer humaan en humanistisch én religieus.

3. Francis Collins.

Als geneticus, arts en gelovig evangelisch christen probeert Collins wetenschap en godsdienst met elkaar te verzoenen. De wereld is met zijn natuurwetten door God geschapen. Collins is gefascineerd door het DNA, een wondermolecuul, het handschrift van God. Dit doet denken aan Newton: God als intelligente ontwerper van het heelal.

Collins houdt zich ook bezig met bio-ethische dilemma's, bijvoorbeeld stamcelonderzoek. Stamcellen zijn nog niet gespecialiseerd. Ze kunnen nieuw weefsel laten ontstaan. Mogen stamcellen gewonnen worden uit een embryo via IVF (In Vitro Fertilisatie) en/of via therapeutisch kloneren? Collins pleit voor therapeutisch kloneren. Hierbij worden geen embryo's gebruikt. Bio-ethische discussies zijn geen theologische

discussies. Je kunt je wel laten inspireren door je geloof. Ga op basis van de feiten, dus van de wetenschap, discussiëren met elkaar en kom tot een conclusie.

Lintsen zegt dat hij zelf gelooft in de God van Spinoza en Einstein. Toch kan hij waardering opbrengen voor het standpunt van Collins. Collins redeneert vanuit een persoonlijk, christelijk perspectief. Hij betreft de Natuur, bijvoorbeeld de nieuwe biotechnieken, én God in een ethische discussie die uiterst actueel is. Zijn poging tot verzoening van wetenschap en geloof is waarschijnlijk wel geslaagd te noemen.

4. Ursula Goodenough.

In haar wetenschappelijk werk als celbiologe voelde ze dat ze dankbaar was voor al wat bestaat. Zelf dacht ze dat ze niet religieus was. Ze ondervond dat binnen de nuchtere objectieve praktijk van de wetenschap geen plaats was voor dankbaarheid. Toch leerde zij haar hart te openen en toe te staan dat de Natuur ook op een persoonlijke manier kon spreken. Weer denk ik hierbij aan Martin Buber: je aan laten spreken door de wereld als een Jij, - terwijl dat geen persoon hoeft te zijn, voeg ik er nu aan toe. Je kunt je vereenzelvigen met een boom, hoe krachtig hij is en hoe stevig hij in de grond staat.

Haar wetenschappelijke inzichten leidden tot mystiek getinte belevingen, waarbij het eigen Ik een enorme verruiming onderging doordat zij zichzelf herkende als natuurproces. Ze vereenzelvigde zich met het versmelten van de eicel van haar moeder en de zaadcel van haar vader, en het hele volgende ontwikkelingsproces. Goodenough schrijft: Ik ben tot het inzicht gekomen dat mijn zelf inherent "heilig" is, als gevolg van zijn eigen onwaarschijnlijkheid, zijn eigen wonderbaarlijkheid, zijn eigen emergentie (voortgekomen uit de evolutie). Reflectie op wetenschappelijke kennis wordt hier getransformeerd tot iets puur persoonlijks, aldus Lintsen.

Goodenough ziet zichzelf als een beoefenaar van *religieus naturalisme*. Ze ziet het verhaal van de natuur als inspiratiebron voor haar behoefte aan zingeving en moraliteit. Hier geeft Lintsen een omschrijving van *religieuze ervaring: een gevoel van verbondenheid met de wereld om ons heen, de natuur en het universum*. Hier kan ik me helemaal in vinden.

Ook de verdere beschrijving van het *religieus naturalisme* van Goodenough spreekt me aan. Ze ziet goede mogelijkheden om de inspiratie die het verhaal van de Natuur haar brengt tot uitdrukking te brengen in de taal van God. Zo haalt ze een middeleeuws getijdenboek aan: "God zij in mijn begrijpen, mijn zien, mijn spreken, mijn denken, mijn sterven." De taal van de religie kan een nieuwe functie krijgen en ons helpen ons gemoed te openen voor de Natuur die oneindig creatief is.

Ik vind dit prachtig en toch niet helemaal nieuw voor mij. In het verleden heb ik mij teveel afgezet tegen de godsdienst als onderdrukkend en achterhaald. Maar sinds ik met Spinoza heb kennis gemaakt verander ik het woord God in Natuur. "God met andere woorden de Natuur" is zijn lijfspreuk. Door wat ik lees over Goodenough kan ik me veel meer laten inspireren door kerkelijke teksten. Overigens heb ik twintig jaar geleden, bij het overlijden van mijn vorige partner, de katholieke requiemmis al omgedicht in een humanistisch requiem.

Wat Goodenough schrijft over de dood is voor mij een eye-opener. Door het leven van de cel werd de voortplanting mogelijk. Met de voortplanting ontstond de sterfelijkheid. De dood is een evolutionaire uitvinding geweest die heeft geleid tot tal van wonderen. Dank zij de dood kreeg de Natuur de kans om volop te experimenteren. Ik heb wel eens gedacht: zonder dood geen leven. Dit wordt mij nu helder en concreet. Een heel nieuwe en verrassende visie.

Lintsen vindt dat Goodenough te ver gaat als zij zegt dat de evolutie oproept tot dankbaarheid, verering, nederig buigen en respect betonen voor de natuur. Volgens Lintsen gaat het dan niet meer om een persoonlijke respons, maar om een bepaalde omgang met de natuur die morele verplichtingen met zich meebrengt. De natuur is goed noch slecht, dus kan zij nooit morele beginselen opleveren, schrijft Lintsen. Ik kan er niet goed de vinger achter krijgen, maar in de benadering van Lintsen rammelt iets. Hij is me hier te rationeel. In dit boek geeft hij herhaaldelijk aan dat moraliteit voortkomt uit het gevoel. De benadering van Goodenough vanuit haar gevoel spreekt mij juist aan. Ik vind dat de respons op de natuur niet puur individualistisch is, zoals Lintsen suggereert. Vanuit onze “verbinding met de natuur” zoals je religie kunt definiëren en ons hoogontwikkeld technisch kunnen, zijn wij moreel verantwoordelijk voor de instandhouding van het leven en van de natuur.

Lintsen ziet een gevaar in het ontlenen van beginselen aan de natuur. Hij denkt hierbij aan het sociaal darwinisme (het recht van de sterkste, ook in de menselijke samenleving) en de eugenetica van het nazisme. Met Lintsen zie ik wel het gevaar dat kennis van de natuur, hoe die *is*, kan leiden tot een *moeten*. Maar het lijkt dat Lintsen hier een automatisme ziet dat ik niet zie. Kennis van de evolutie kan mijns inziens ten goede en ook ten kwade aangewend worden. Goodenough legt juist de nadruk op onze verantwoordelijkheid t.a.v. het leven en de natuur. Evenals alles wat wij mensen produceren (opvattingen - o.a. opvattingen over religie zoals de geschiedenis laat zien - en techniek) kan ook de kennis van de evolutie misbruikt worden. Maar het hoeft niet.

Hoofdstuk 7. Drie moderne dialogen rondom God en de exotische, onvoorstelbare Natuur.

De nieuwste ontdekkingen over de natuur, bijvoorbeeld de snaartheorie, kunnen wij ons niet meer voorstellen.

Clayton.

Clayton is theoloog en wetenschapskenner. Hij heeft kritiek op de traditionele theologie dat de natuur de mens op geen enkele manier kan verlossen. Dat kan slechts de genade van God. Ik heb de indruk dat Clayton kritiek heeft op een bepaald soort protestantse theologie. God die buiten en boven de wereld is en alles bestuurt. De traditionele katholieke theologie zegt dat God transcendent en immanent is en dat wij verlost worden door de genade en de goede daden die we verrichten. In deze visie werkt onze menselijke natuur mee aan onze verlossing.

Clayton stelt vele vragen over de aard van de menselijke vrijheid en over de vrije – dit is de creatieve Natuur. Hij behandelt de theologie als een ideeëngeschiedenis die min of meer parallel loopt met de ideeëngeschiedenis van de filosofie. Theologie is net als filosofie mensenwerk.

In tegenstelling tot Drees, en ook Kant voeg ik er aan toe, is God voor Clayton een te kennen en te omschrijven wezen. De naam “God” heeft betekenis omdat die een bepaalde functie heeft in de context van het geloof. God bestaat in Claytons theologie omdat er mensen zijn die geloven dat hij bestaat. Misschien ga ik te kort door de bocht en vat ik de tekst van Lintsen te kort samen. Mijn vraag is nu of God volgens Clayton wel of niet te kennen is en bestaat. God hoeft nog niet te bestaan als mensen geloven dat hij bestaat!

Een aantal passages over Clayton zijn mij te theologisch en metafysisch. Zijn panentheïsme zal niet hetzelfde zijn als de katholieke transcendent-immanente God, maar

toch...Panétheïsme begrijp ik als God die aanwezig is in alles. Mogelijk is deze God geen persoonlijke God en staat Clayton in de traditie van Spinoza: “God, met andere woorden de Natuur”. Hij zegt dat het pantheïsme kan voldoen aan de vraag naar zin, waarde en betekenis. En vervolgens: als dat betekent dat God en de mens op een andere manier worden geïnterpreteerd dan in het christendom gebruikelijk is, dan zij dat zo. Een dergelijke relativering doet mij goed.

Clayton stelt dat theologen de sleutelfiguren zijn als het gaat om de wetenschappelijke resultaten in een breder verband te interpreteren. Hij meent dat menselijke zingeving pas echt werkt in de context van een algemeen theïsme, verrijkt met panétheïsme.

Davies.

Davies is kosmoloog en astrofysicus. Lintsen geeft aan dat hij voor de kosmologie is wat Goodenough is voor de biologie. Beiden laten zich *als wetenschapper* leiden door de feiten omtrent de Natuur en *als mens* door bewondering, ontzag en verering voor de Natuur.

Een eye-opener is voor mij de opvatting van Davies dat ons vermogen om wiskundig te denken ons tot kosmisch intelligente wezens maakt. Wat ons bewustzijn zo bijzonder maakt is de gelijkkluidendheid en gelijkenis met de wiskundige basisstructuur van de Natuur. Iets in onze hersenen weerspiegelt het Universum, alsof onze geest er voor gemaakt is om met de wiskunde die zij bedenkt het heelal te doorgronden. Prachtig die samenhang tussen ons bewustzijn en het heelal, zoals Davies die beschrijft. Ik denk hier aan wat Lintsen eerder schreef over de wiskundige methode van Descartes en de wiskunde Van Newton. Daar ligt denk ik het begin van de visie van Davies.

Onze hersenen horen, aldus Davies, tot een van de meest verbazende *natuurverschijnselen*. Zij hebben het vermogen om met wiskundige taal de kosmische structuur te onthullen. Het is alsof de kosmos zichzelf in onze hersenen opnieuw terug gevonden heeft. Weer zo'n eye-opener. In ons buigt de kosmos zich over zichzelf terug, In ons reflecteert de kosmos over zichzelf en wordt van zichzelf bewust. Wij zijn kosmische wezens. Dit is ook in de geest van Spinoza die stelt dat de mens een *natuurverschijnsel* is. Hij gaf zijn hoofdwerk *Ethica* de ondertitel: *volgens meetkundige ordening uiteengezet*. Met behulp van de Rede kunnen wij ons verenigen met God of de Natuur. “Iets in onze hersenen weerspiegelt het Universum”, zegt Davies. Onze wiskundige kennis van het Universum blijkt een directe weergave te zijn van de structuur van het heelal. Dit lijkt niet in de lijn van Kant die zegt dat we de dingen op zichzelf niet kunnen kennen.

Volgens mij is er bij agnosticus Davies een heel mooie balans tussen wetenschap en religie, religie dan in de betekenis van verbinding met alles wat er is.

Harrison.

De kosmoloog Harrison constateert dat ons beeld van het heelal vanaf de Griekse oudheid tot nu toe voortdurend verandert. Het heelal als zodanig krijgen we niet te zien. Harrison lijkt hier in de lijn te staan van Kant die stelt dat we de dingen op zichzelf niet kunnen kennen. Het heelal blijft verborgen achter de maskers die het ons toont, aldus Harrison.

Zou het niet kunnen dat het heelal bedekt is met een sluier die ook het gezicht van God bedekt, vraagt hij zich af. Vervolgens schrijft hij over de verschillende soorten godsbewijzen en de verschillende soorten agnostici en atheïsten. Hij is op zoek naar een adequate definitie van het Universum en van God, maar vindt die niet.

Volgens Harrison hebben de vele opvattingen over God en het Universum, dus de theologie en de kosmologie, de waarheid niet in pacht. Theologie en kosmologie hebben het moeilijk met elkaar. Ze zijn doof voor elkaars taal en delen elkaars beelden niet. Als we de woorden “God” en “Natuur” gebruiken vullen we er bijna automatisch een beeld bij in. Harrison raadt ons aan dat niet te doen. De wereld is niet wat ze lijkt. Achter en onder de sluier van religie en wetenschap is er “iets” dat zich manifesteert als het onkenbare en ondenkbare.

Hoe staat het met de balans tussen God en Natuur? Harrison probeert de situatie rond God en Natuur te begrijpen. Maar hij wil het onzegbare en onkenbare ook voelen. Hij spreekt over het Universum en God als “UniGod”, een onuitsprekelijk maar diep gevoeld inzicht in de werkelijkheid. Hierbij denk ik weer aan Spinoza: met de intuïtie de samenhang zien en ervaren van al wat is. God en Natuur is een.

Maar, aldus Lintsen, met de visie van Harrison wordt het onderscheid tussen God en Natuur opgeheven. Dus is er geen sprake meer van een balans. Dit heeft tot gevolg dat ook de relatie tussen feiten en emoties niet meer goed zichtbaar is, zegt Lintsen. Het samenkomen van feiten en emoties in één ervaring spreekt mij juist aan.

Toch is de visie van Harrison voor ons van belang, zegt Lintsen. Over God en de Natuur zullen wij nooit het laatste woord hebben. Een “wolk van onwetendheid” zal steeds boven ons blijven hangen. De oneindige kracht van het heelal is onvoorstelbaar. Net als God. God en Natuur zijn volgens Lintsen van even groot belang. Tegelijk zijn ze onkenbaar. In dat besef kunnen wij het grote mysterie ook *ervaren*.

Slotwoord.

Waar het gaat over wetenschap wil Lintsen het woord waarheid weg laten, of in ieder geval slechts spreken van voorlopige waarheid. De wetenschap is steeds in ontwikkeling. Hij spreekt liever over “het beste verhaal over de Natuur dat we hebben”. Wil de wetenschap als inspiratiebron kunnen werken dan moet het feitelijke verhaal van de Natuur ook kunnen indalen in het gemoed.

Hier is de hulp van de religie welkom, aldus Lintsen. Ik denk nu: onder andere dank zij Einstein en Goodenough ben ik religie en ook godsdienst nog duidelijker gaan zien als bron van rijke beelden om de Natuur te ervaren.

Lintsen spreekt hier ook weer over Spinoza. Die ziet de Rede als een directe uitdrukking van de geest van God of de Natuur. Prachtig hoe de opvatting van Davies over ons wiskundig denken hier bij aansluit.

Spinoza’s God is een filosofische God die op gelijke voet staat met de Natuur, en deze God is niet de God van het christelijk geloof. De God van Spinoza is geen persoonlijke God die kwaad wordt als wij iets verkeerd doen en ons straft, en die blij is als we iets goeds doen en ons beloont. Dit zijn al te menselijke voorstellingen. Volgens Lintsen kan de verwarring tussen de ene God en de andere worden opgeheven wanneer we Spinoza’s filosofische God aanduiden met “Natuur”. Ik vind het erg jammer dat Lintsen voor zover ik me herinner nergens in zijn boek aangeeft dat Spinoza zelf een aantal keren in zijn werk spreekt over “God of de Natuur”, of te wel: “God, met andere woorden de Natuur”.

Lintsen geeft aan dat Spinoza veel kritiek had op het feit dat de religie van zijn tijd voor veel onrust zorgde. Spinoza vroeg zich af waarom de God van de christenen niet in staat was om vrede en veiligheid in de samenleving te garanderen. Spinoza zag in de bestaande godsdienst vooral de risico’s van godsbeelden die mensen tot fanatici maken. Lintsen vervolgt: Spinoza’s zorgen zijn niet meer van deze tijd. Onze democratieën functioneren mede op basis van de scheiding van kerk en staat. Dat mag dan zo zijn, maar Lintsen vergeet hier bijvoorbeeld de bemoeienis van de katholieke kerk met zaken als

abortus, euthanasie, homohuwelijk en dergelijke in veel democratische landen en ook het fanatisme van de christelijke fundamentalisten in de Verenigde Staten en het fanatisme van het islamitisch fundamentalisme dat ook zijn invloed heeft in onze westerse democratieën.

Het verdere slotwoord van Lintsen spreekt me aan. Dank zij ons inzicht in de werking van de Natuur hebben wij een verhaal ter beschikking dat ons “ankert” aan de werkelijkheid. Dat ankeren vind ik mooi gezegd. Het verhaal van de Natuur is een feitelijk verhaal, maar in ons gevoel van verbondenheid met het Universum waar wij uit voortkomen, wordt dit verhaal tegelijk een spirituele emotie.

Tot slot spreekt Lintsen over rationele mystiek. Een rationeel mysticus oefent zich in het oproepen van mystieke basisemoties die hem liggen. Dit zijn bijvoorbeeld: verwondering en ontzag, eenwording en verbondenheid, verering en dankbaarheid. Een rationeel mysticus ziet zichzelf als iemand in wie de Natuur zich spiegelt, denkend en reflecterend en aldus zich openend voor het grote gevoel dat God heet. In de geest van Spinoza wil ik dit laatste veranderen in: zich openend voor de grote ervaring die God of Natuur heet.

.....